КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Б.ЖАМГЫРЧИНОВ АТЫНДАГЫ ТАРЫХ, АРХЕОЛОГИЯ ЖАНА ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТУ

Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Д.07.18.574. ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

Кол жазма укугунда УДК:
392.51(575.2)(043.3)

КУТТУБЕКОВА ВЕНЕРА МАМБЕТАЛИЕВНА

ТҮНДҮК ЖАНА ТҮНДҮК-БАТЫШ КЫРГЫЗСТАНДА ЖАШАГАН КЫРГЫЗ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРҮНҮН СОВЕТ ДООРУНДАГЫ ТАМАК-АШ СИСТЕМАСЫ (ЭТНОГРАФИЯ-ЛЫК ЖАНА ЭТНОСОЦИОЛОГИЯЛЫК МАТЕРИАЛДАР-ДЫН НЕГИЗИНДЕ)

07.00.07. - этнография, этнология жана антропология Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын автореферати

Бишкек - 2019

Диссертациялык иш И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин «Философия жана социалдык илимдер» кафедрасында демилгелүү иш катары аткарылды.

Диссертация 2019-жылдын 30-апрелинде Кыргыз Республикасынын

Илимий жетекчиси:	Өмүрбеков Черикбай Казыгулович, тарых илимдеринин кандидаты, И.Арабаев атындагы КМУнун “Теология” кафедрасынын профессору
Расмий оппоненттер:	Каратаев Олжобай Кубатбекович, тарых илимдеринин доктору, Кастамону (Түркия) университетинин профессору Бикбулатова Аниса Рифовна, тарых илимдеринин кандидаты, Ж.Баласагын атындагы КУУнун “Археология, этнология, тарыхый булак жана тарых таануу” кафедрасынын профессору
Жетектөөчү мекеме:	Талас мамлекеттик университетинин “Тарых жана коомдук илимдер” кафедрасы, дареги: Талас ш. Ч. Айтматов атындагы көчөсү 412

Улуттук илимдер академиясынын Б.Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы тарых илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 07.18.574 Диссертациялык кецешинин жыйынында корголот.

Дареги: 720026, Бишкек шаары, Чүй проспектиси 265а.

Диссертация менен Кыргыз улуттук илимдер академиясынын китепканасынан жана лмшу.сзиазкгдейкц сайтынан таанышууга болот. Дареги: Чүй коч., 265-а

Автореферат 2019-жылдын 29-мартында таркатылды.

Диссертациялык кецештин Окумуштуу катчысы, тарых илимдеринин доктору, профессор — Батырбаева Ш.Дж.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилденүүчү теманын актуалдуулугу. Материалдык маданияттын олуттуу жана маңыздуу бirimдиктеринин бири тамак-аш.

Кыргыз этнографтары, маданий таануучулары жана кулинардык тамактарды изилдөөчүлөрү тарабынан элибиздин совет мезгилиндеги тамак-ашына тиешелүү бир нече актуалдуу маселелер көтөрүлүп, изилдөөгө алынып келе жаткандыгына карабастан, азыркы мезгилге чейин Чүй жана Талас аймактарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги тамак-ашынын өнүгүүсү атайын этнографиялык жана этносоциологиялык багытта өз алдынча илимий иликтөөгө алынган эмес. Аталынган аймактарда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн кээ бир тамак-ашынын түрлөрү жана тамак ичүүнүн эрежелери жалпы кыргыз элинин совет мезгилиндеги материалдык маданиятынын өнүгүүсүнүн алкагында толук эмес, чачкындуу түрүндө каралган.

Сунушталынган изилдөөдө совет мезгилинде Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн айыл жерлеринде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшү даректүү этнографиялык баяндамалардын жана этносоциологиялык маалыматтардын негизинде илимий айланпага алынды.

Совет доорундагы Чүй жана Талас аймактарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-ашынын мындай тармагындагы салттык жана аймактык эрежелерди, жаңылануу өзгөчөлүктөрүн жана алардын аралашма түрлөрүн азыркы глобалдаштыруу мезгилинде илимий жактан изилдеп чыгуу теориялык жана практикалык кызыгууну туудуруп, анын жыйынтыктары этнография жана этносоциология илимдери үчүн зор жана пайдалуу.

Диссертациялык эмгектин илимий программалар жана илимий изилдөө мекемелери аткарып жаткан иштер менен байланышы.

Диссертация И.Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университетинин «Философия жана социалдык илимдер» кафедрасында демилгелүү иш катары илимий жетекчисинин алдында иш жүзүнө ашырылды.

Илимий иштин максаты совет мезгилиндеги Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашаган айылдык кыргыздардын тамак-аш системасынын өнүгүшүн, өзгөрүшүн изилдөө.

Изилдөөдө коюлган максат анын милдеттерин аныктады.

Алар төмөнкүлөр:

1. Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилинде тамак-аш системасына экологиялык, чарбалык, маданий, социалдык кайра жаңылануларынын, аймактарда жашаган кыргыз урууларынын жана түрдүү калктардын бириктирүү багытындагы жакындашууларынын, жүрүмдөрүнүн, шаар менен болгон байланыштын тийгизген таасирлерин аныктоо;

2. Изилденилген аймактарда дыйканчылыктын, жашылча, жемиш өстүрүүчүлүктүн, багбанчылыктын тамак-аш азыктарына тийгизген таасирин тастыктоо;
3. Совет мезгилинде Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамактануу үлгүсүн жана тамактануу системасын ачып берүү;
4. Кыргыз үй - бүлөсүнүн тамак ичүүсүнүн түрлөрүн (үй-бүлөлүк тамак ичүү, коомдук тамак ичүү) жана алардын Чүй жана Талас аймактарындагы салыштырма түрлөрүн тастыктоо;
5. Изилденилген аймактарда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасынын өнүгүш, өзгөрүш багыттарын далилдөө.

Изилдөөнүн мезгилдик алкагы Чүй жана Талас өрөөндөрүндө совет бийлиги жеңип чыккан мезгилден СССР расмий түрдө кулаган мезгилге чейинки мөөнөттү өз кучагына камтыйт.

Географиялык аймагы Кыргызстандын түндүгүндөгү Чүй жана түндүк-батышындагы Талас аймактарында жайгашкан айылдар менен чектелет.

Изилдөөнүн илимий жаңычылдыгы төмөнкүлөрдөн турат:

* Кыргызстандын түндүгү менен түндүк-батышындагы жергиликтүү калктын мурдатан этнографиялык нукта атайын изилдөөгө алынбаган тамак-аш маданиятына кайрылууда турат. Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн өздүк чарбасын жүргүзүүдөгү жаңылануулар, адамдардын коомдук-экономикалык тармактарында башка элдердин өкүлдөрү менен чогуу иштеши шарттаган өзгөрүүлөр каралды. Жашылча, жемиш өстүрүүнүн, мурда колдонбогон өсүмдүктөрдүн тарай башташы, күнүмдүк жана жамааттык тамактануунун социалдык, маданий ж.б. маселелери анализденди.
* XX кылымдын 20-40-жылдарында кыргыз үй-бүлөлөрүнүн салттуу тамак-ашынын өзгөрүшүнө кошуна же бир айылда чогуу жашаган башка этностордун тамак-ашынын же азыктарынын таасири төмөн болгондугун далилдегенге аракеттер жасалды.
* 1940-1960-жылдарда чарбалык, социалдык, маданий өнүгүүнүн негизинде жалпы кыргыз элине мүнөздүү тамактын мазмундук белгилери жана аталыштары тарай баштагандыгы көрсөтүлдү жана эртең мененки, түшкү, кечки тамактын курамдары иликтенди.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси.

Диссертациянын жыйынтыктары жана сунуштары теориялык багытта жаңы ой-пикирлердин, идеялардын пайда болушуна түрткү берип, этнографиялык жана этносоциологиялык комплекстүү фундаменталдык изилдөөнүн пайда болушуна даректүү булак катары кызмат кылат.

Диссертациялык эмгекте чагылдырылган этнографиялык жана этносоциологиялык баяндамалар этнография, этносоциология жана маданият таануу тармактарындагы изилдөөлөрдө, «Мекен таануу», «Ата Мекендин

тарыхы», «Адеп», «Кыргыз элинин маданияты», «Кыргыз таануу», «Кыргыз

этнографиясы» сабактарын өтүүдө окуу материалы катары пайдаланса болот.

Коргоого сунушталуучу диссертациянын негизги жоболору:

1. Кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш системасынын, тамак ичүү жөрөлгөлөрүнүн өнүгүшүнө чарбалык, социалдык жана маданий кайра жаңылануулар чоң таасирин тийгизген. Аталынган факторлордун негизинде изилденилген айылдарда 50-жылдардын ортосунан кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-ашында социалдык мааниге ээ болгон айырмачылыктар жоюлуунун баскычына түшүп, 20-30-жылдардагы оокаттуу бай адамдар күнүмдүк тамак-ашында колдонушкан тамактар айылдык дыйкандардын басымдуу бөлүгүнө тиешелүү болгон.

2. Совет коомунда мурунку мезгилдерге салыштырмалуу жаңы тамак-аш маданияты калыптанды. Мындай тамак-аштын курамына физиологиялык жана биологиялык тарабынан адамдардын ден соолугуна витаминдик жагынан жогорку каллорияга ээ болгон жаңы тамак азыктарынын, тамак-аштарынын түрлөрү, тамак-ашты кабыл алуунун жаңы эрежелери жана тамак-ашты ден соолукка зыян келтирбеген өлчөмдө колдонуунун тартиптери өкүм сүрө баштады;

3. Чүй жана Талас аймактарында жашашкан түрдүү улуттардын өз ара тыкыз байланышынын негизинде, аталынган өрөөндөрдө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш курамы жана тамак ичүү жүрүмү өзгөрдү;

4. Совет мезгилинде чүйлүк жана таластык кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш курамында кээ бир салттуу өзгөчөлүктөр сакталуу менен алардын тамак ичүү маданиятында аймактык өзгөчөлүктөр жоюла баштап, жалпы кыргыз элине тиешелүү көрүнүштөр калыптанды;

5. Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн күнүмдүк тамак ичүүсүндө сүт, эт, дан азыктары басымдуулук кылса да, жашылча, жемиш өсүмдүктөрү кошумча азык катары кеңири колдонула баштады.

6. Мурунку салттуу коомдук тамак ичүүлөрдөн тышкары тамак ичүүнүн жаңы түрлөрү - аскерге узатуу, жеке инсандын социалдык өсүүсүндөгү ар кандай жетишкендиктерге байланыштуу тамак ичүү - сыйлык, диплом алуу ж.б. пайда болду. Мындай коомдук тамак ичүүлөрдө жалпы кыргыздарга тиешелүү жаңы тамактардын курамы жана тамак-ашты сунуш кылуунун жаңы салттары калыптанды.

Изилдөөчүнүн өздүк салымы. Диссертация өз алдынча аткарылган илимий изилдөө болуп саналат. Анын жыйынтыктары, илимий жаңычылдыктары жана жоболору автор тарабынан өз алдынча иштелип жетишилген. Классикалык этнографиялык изилдөөлөргө кошумча курамына 100 суроо кирген этносоциологиялык сурамжылоонун суроолору аркылуу кыргыз этносоциологиясында изилдениле элек баалуу эмпирикалык жана

этносоциологиялык материалдарга, баяндамаларга талдоо жүрүзүлгөн.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз этнографиясында жана этносоциологиясында Чүй жана Талас өрөөндөрүндө совет мезгилинде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы атайын изилденилген эмес. Жазылган диссертация кыргыз этнографиясында Чүй жана Талас өрөөндөрүндө совет мезгилинде жашашкан кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасына жана тамак-аш ичүү мезгилине арналган эң алгачкы этнографиялык жана этносоциологиялык илимий изилдөө болуп саналат.

Диссертациялык иштин апробациясы. Диссертациянын негизги жоболору, идеялары жана жыйынтыктары өлкөдөгү жана чет өлкөлөрдөгү өткөн республикалык жана эл аралык илимий конференцияларда, окууларда, тегерек столдордо жана башка илимий форумдарда доклад катары окулду.

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарык көрүшү. Илимий иштин негизги проблемалары жана жыйынтыктары Жогорку аттестациялык комиссия тарабынан сунуш кылынган республикалык илимий басылмаларда тогуз илимий макала жана чет элдик илимий журналдарда төрт илимий макала жарыяланган.

Диссертациянын жалпы түзүмү. Илимий изилдөө иши кириш сөзүнөн, төрт баптан, он бир параграфтан, корутундудан колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Изилдөөнүн биринчи бапы "Түндүк жана түндүк-батыш Кыргызстанда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет доорундагы тамак-аш системасын изилдөөнүн тарыхнаамасы" деп аталынып үч параграфка бөлүндү - "Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы XX кылымдын 20-50-жылдарында жарыкка чыккан тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдө", "Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы XX кылымдын 50-90-жылдарында жарыкка чыккан тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдө", "Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы XX кылымдын 90-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейин жарыкка чыккан тарыхый-этнографиялык изилдөөлөрдө".

Жогоруда аталынган бөлүмдөрдө тарыхнаамалык талдоого алынган илимий чыгармалар сунушталынган диссертациянын максаттарына жана милдеттерине ылайык жалпылык түрүндө үч топко ажыратылды - этнографиялык, этносоциологиялык, маданий; тарыхый, философиялык, филологиялык, экономикалык, социалдык жана айылдык кыргыздардын совет мезгилинде тамак-аш маданиятында сакталынган тамактардын түрлөрү жазылган кулинардык-технологиялык изилдөөлөр. Акыркы эки топко тиешелүү изилдөөлөрдө айылдык кыргыздардын тамак-аш маданияты илимий талдоого алынган эмес. Бирок, совет мезгилинин 74 жыл ичинде Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн айыл чарбасында, айылдарда жашаган кыргыз

атуулдарынын арасында кандай маанидеги жана түрдөгү чарбалык,

социалдык, маданий, экономикалык өзгөрүүлөрдүн болгондугу илимий талдоого алынган. Мындай багытта жазылган илимий чыгармаларды тарыхнаамалык талдоого алууга туура келди. Себеби, аларда жазылган маалыматтар биздин изилдөөбүздө кошумча булак катары колдонулду.

Биринчи параграфта өткөн кылымдын 20-50-жылдарынын аралыгында жарыкка чыккан илимий изилдөөлөр жогорудагыдай классификациялык топтордун негизинде талдоого алынды.

Этнографиялык багытта 20-жылдарынын ортосунан тартып Чүй, Талас, Нарын, Ысык-Көл жана Фергана өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндөгү кыргыз айылдарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги салттуу материалдык маданиятына арналган Ф.А.Фиельструптун [187-190] алгачкы илимий баяндамалары жарыкка чыккандыгы көргөзүлүп, аларда кыргыздардын күнүмдүк тамак-ашына тиешелүү аймактык, бүтүн эмес үзүндү өзгөчөлүктөрү чагылдырылган.

Ал эми С.М.Абрамзондун [2-7] ушул мезгилдин алкагында жарыкка чыгарган изилдөөлөрүндө Чүй, Ысык-Көл, Теңир-Тоо, Талас аймактарында жашаган кыргыздардын салттуу материалдык маданиятына өзгөчө көңүл бурулуп, анын ичинде тамак-аштын жана аларга колдонулган азыктардын аймактык өзгөчөлүктөрүнүн кээ бир түрлөрү талдоого алынган.

20-жылдардын экинчи жарымынан тартып кыргыз элинин социалдык, экономикалык, саясий, тарыхый жана социалисттик турмушунун өзгөрүшүнө багытталган жаңы методологиялык илимий басылмалар И.А.Фатьяновдун [184-186], М.Г.Сахаровдун [172], П.Погорельский жана В.Батраковдун [168], Т.Рыскуловдун И.Мишиндин, В.И.Буров-Петровдун, П.И.Кушнердин (Кнышевдин) эмгектеринде жарык көрө баштаган.

Экинчи параграфта С.М.Абрамзондун ,А.С.Бежковичтин, М.Т.Айтбаевдин, А.Джумагуловдун, А.Джумагулов, Л.Шинло жана Т.Баялиеванын, К.И.Антипина, К.Мамбеталиева жана А.Джумагуловдун, Л.А.Фирштейндин, жана бир нече илимий адистер тарабынан чогуу даярдалган этнографиялык эмгектер илимий талдоого алынды.

Жогоруда аталынган авторлордун ичинен М.Т.Айтбаевдин эмгегинде улуттук тамак-аш топторго бөлүнүп, алардын жасалуу ыкмалары, колго суу куюу, бешбармакты бышыруунун жана тартуунун жолдору, элге берилүүчү устукандардын даражалары, союлган койдун башын жегендин кээ бир эрежелери Ысык-Көл, Нарын аймактарында чогултулган этнографиялык маалыматтардын негизинде чагылдырылган.

Кыргызстандын аймагында жашаган өзбектердин, уйгурлардын, татарлардын, тажиктердин, казактардын үй-бүлөлүк турмушундагы, анын ичинде тамак-ашындагы жакындашуулар С.М.Абрамзондун 1962-жылы жарыкка чыккан илимий макаласында талдоого алынган.

Чүй жана Талас аймактарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы XX кылымдын 50-90-жылдарында жарыкка чыккан

этнографиялык изилдөөлөрдө 20-50-жылдарда жарыкка чыккан эмгектерге

Караганда мазмуундук, методологиялык жана теоретикалык жагынан бир топ ийгиликтерге жеткен. Кыргыз этнография илиминде жаңыдан калыптанып келе жаткан теоретикалык жана методологиялык негиздер .К.Өмүрбековдун, А.С.Көчкүновдун илимий изилдөөлөрүндө сунушталынган.

Үчүнчү параграфта XX кылымдын 90-жылдарынан бүгүнкү күнгө чейин жарыкка чыккан Ч.К.Өмүрбековдун, А.С.Көчкүновдун С.Т.Кайыповдун, Д.Т.Молдокулованын, Б.Ж.Кожомуратованын этнографиялык изилдөөлөрү тарыхнаамалык талдоого алынды. Алардын илимий эмгектери мөөнөттүк жагынан совет мезгилин кучагына алып, жалпы Кыргызстандын аймагындагы айыл жерлеринде жашаган кыргыз элинин арасынан топтолунган талаа эмпирикалык баяндамалардын негизинде жазылган. Мындан сырткары изилденилген аймактарда тамак- аштын кээ бир түрлөрүн талдоого алууда О.К Каратаев жана С. Эралиев тарабынан түзүлгөн этнографиялык сөздүк, Ч.Дж. Турдалиеванын,

А.З. Жапаровдун, К.Ш Табалдиевдин илимий макалалары илимий айлампага алынган. Ч.К.Өмүрбеков, А.С.Көчкүнов, С.Т.Кайыповдун жарыкка чыгарган эмгектеринде совет мезгилиндеги кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятын изилдөөдө жаңы теоретикалык түшүнүктөр, терминдер, фундаменталдык принциптер окурмандарга сунушталган.

“Түндүк жана түндүк-батыш Кыргызстанда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет доорундагы тамак-аш системасын изилдөөнүн объектиси, предмети, булактары жана методдору” деп аталынган экинчи бап үч параграфка бөлүнгөн.

Биринчи параграф “Изилдөөнүн объектиси жана предмети” деп аталып, изилдөөнүн объектиси катары Кыргызстандын Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги тамак- аш системасынын өнүгүшү кабыл алынды. Себеби, аталынган өрөөндөрдө Кыргызстандын башка аймактарына караганда шаар тибиндеги эл жашоочу пункттары, өнөр жай комплекстери көбүрөөк жайгашып, улуттук курамы көп түрдүү болуп, калк аралык жүрүмдөрдүн негизинде кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасынын өнүгүшүнө ыңгайлуу жана өзгөчөлөнгөн шарттар түзүлгөн.

Изилдөөнүн этносоциологиялык объектиси катары Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн тоолуу (Кароол-Дөбө, Көк-Сай), бөксө тоолуу (Бейшеке, Бакайыр) жана түздүктүү (Жаңы-Алыш, Суулу-Маймак) айылдарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы тандалып алынды.

Изилдөө ишинин предметин Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн айыл жерлеринде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги тамак-аш системасы түздү.

Этнография илиминде “тамак-аш маданияты” кенен түшүнүк катары колдонулат. Тамак-аш маданияты - курамына эт, сүт, дан, жашылча, жемиш жана башка азыктардан даярдалган, адамдын биологиялык жана

анатомиялык талаптарын канаттандырган азык заттары катары кабыл

алынган. Бирок, анын функционалдык, конструктивдик жана структуралык түзүлүшүндө азыктардын курамына чийки азыктар жана алардын түрлөрү, бышкан тамакты даярдоо жана даярдоонун ыкмалары, коюу тамактар, суюк тамактар, ботко түрөндөгү тамактар, суусундуктар, жер-жемиш салаттар жана алардын түрлөрү, тамактануу системасы, тамактануу үлгүсү, күнүмдүк тамактар, майрамдык тамактар, ырым-жырым тамактары, тамактануу салты жана башкалар байкалган.

Параграфта тамак-аш системасы, тамак-аш маданияты, тамак, аш, азык, азык-түлүк, тамак-аш үлгүсү, тамак ичүү мезгили, тамак ичүүнүн түрлөрү жана башка этнографиялык түшүнүктөр талдоого алынды.

Экинчи параграф "Изилдөөнүн булактары" деп аталып, ал эки бөлүмгө бөлүнгөн: "Изилдөөнүн этнография тармагындагы булагы" жана "Изилдөөнүн этносоциологиялык булагы" .

Диссертацияны жазууда этнографиялык булак катары автордун Чүй облусунун Аламүдүн, Ысык-Ата, Чүй, Кемин, Сокулук, Жайыл, Панфилов, райондорунун 21 кыштагында, Талас облусунун Талас, Бакай-Ата, Кара-Буура, Манас райондорунун 9 эл жашаган пункттарында 2003-жылдан бери кыргыз үй-бүлөлөрүнүн арасында чогултулган талаа этнографиялык материалдары колдонулду.

Талаа этнографиялык маалыматтары автор тарабынан иштелип чыккан "Талаа этнографиялык маалыматтарын чогултуу" программасынын (курамына 150 суроо кирген) негизинде жүргүзүлдү.

Изилдөөнүн этносоциологиялык булагын 2013-2014-жылдары көлөмү 100 суроодон турган сурамжылоо китепчеси (китепченин суроолору сунушталынган диссертациянын Тиркемесинде берилди) аркылуу Кемин районунун үч Айыл өкмөтүндө (Көк-Ойрок айыл өкмөтү, Кара-Булак айыл өкмөтү, Жаңы-Алыш айыл өкмөтү); Кара-Буура районунун үч Айыл өкмөтүндө (Кайнар айыл өкмөтү, Бакайыр айыл өкмөтү, Суулу-Маймак айыл өкмөтү) топтолунган этносоциологиялык материалдар түздү.

Сурамжылоонун жыйынтыктары К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин «Социология» кафедрасынын этносоциологиялык лабораториясында иштетилип чыккандан кийин, анын жыйынтыктары статистикалык булак катары сунушталынган илимий изилдөөдө колдонулду.

Мындан сырткары тарыхый, философиялык, филологиялык, социалдык, экономикалык, демографиялык, статистикалык багытта жазылган чыгармалардагы берилген маалыматтар биздин изилдөөдө булак катары пайдаланылды.

"Изилдөөнүн методдору (ыкмалары)" экинчи баптын үчүнчү параграфын түздү. Сунушталынган изилдөөдө этнографиялык, этносоциологиялык маалыматтарды жана жарыкка чыккан баяндамаларды илимий талдоого алууда эки методологиялык ыкма пайдаланылды: талаа

этнографиялык жана этносоциологиялык маалыматтарды топтоонун (көз салуу же байкоо жүргүзүү, аңгемелешип сурап иликтөө, суроо-жооп иретинде баяндамаларды жүргүзүү, сурамжылоочу кагазды толтуруу, эскини калыбына келтирүү) ыкмалары жана илимий талдоого алынчу баяндамаларды, маалыматтарды жазуунун методологиялык (чогултулган материалдарды жазууда тарыхый айкындуулук, статистикалык булактарга математикалык анализ жүргүзүү, тарыхый, структуралык-типологиялык, тарыхый-салыштырмалык, структуралык- функционалдык) ыкмалары.

Диссертациянын үчүнчү бапы “Кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө социалдык, экономикалык, маданий жана калк аралык жүрүмдөрдүн тийгизген таасири” деп аталынган үчүнчү бап үч параграфка бөлүнгөн. Биринчи параграф “Кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө чарбалык, агрардык жана социалдык кайра жаңылануулардын тийгизген таасири” деп аталынып, Чүй жана Талас аймактарынын изилденилген айылдарында чогултулган даректүү этнографиялык жана этносоциологиялык маалыматтардын негизинде чарбалык, агрардык, социалдык кайра жаңылануулардын тамак-аш маданиятына тийгизген таасирлери тастыкталды.

Изилденилген аймактарда жашаган кыргыздардын басымдуу бөлүгү 20-30-жылдарда көчмөн жана жарым көчмөн мал чарбачылыгында иштешкен. Ушул мезгилде жашаган карапайым кыргыз үй-бүлөлөрү байларга, молдолорго, феодалдарга болгон чарбалык жана туугандык көз карандылыгы басымдуулук кылгандыктан, айыл чарбасында биргелешип чогуу иштөө, жаңы биргелешкен чарбага өтүү иштери кыйынчылыктарды туудурган.

Чүй жана Талас өрөөндөрүндө 20-жылдардын ортосунда өткөрүлгөн жер-суу реформасынын негизинде совет бийлигинин жергиликтүү административдик башкаруу органдары көчмөн жана жарым көчмөн кыргыздарга каржылык, материалдык, эмгек куралдары менен жабдуу иштери боюнча колдоолорду, убактылуу салыктардан бошотуу иштерин жана социалдык багыттагы ыңгайлуу шарттарды түзүшсө да, алар үчүн жаңы социалисттик өндүрүш мамилелерине тез арада өтүү, башка улуттагы элдер менен бир айылда отурукташып жашоо абдан чоң кыйынчылыктарды жараткан.

20-жылдардын экинчи жарымынан тартып аталынган өрөөндөрдө көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз үй-бүлөлөрүн отурукташтырууга өткөрүүдө аларга ыңгайлуу акча каражат насыяларынын төмөнкү пайыздагы жеңилдетилген түрүндө берилиши (Чүй аймагында 3 жылга, Талас аймагында 5 жылга чейинки мөөнөттө), мамлекет тарабынан өздүк чарбанын ар бир түтүнүнө 30 сотыхтан кем эмес айдоочу сугат жерлеринин, колунда жок кедей чарбаларга дан жана жашылча өсүмдүктөрүнүн үрөөндөрүнүн бекер берилиши, туруктуу турак жай куруу үчүн курулуш материалдарынын төмөнкү баада кара малга (койго, эчкиге) алмашылышы жана жаңыдан

түзүлүүнүн багытындагы артелдерге, коммуналарга, коллективдүү чарбаларга мүчө болуп кирген кыргыз үй-бүлөсүнүн түтүндөрүнө бекер пайдаланууга айыл чарба техникалары (трактор, тырмоо, атка же эшекке чегилген араба) менен камсыз болушу жергиликтүү кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын акырындык менен өнүгүшүнө ийгиликтүү таасирлерин тийгизген.

Совет бийлигинин жергиликтүү башкаруу органдары тарабынан айылдык кыргыздардын арасында уюшулган артелдерге, коммуналарга, кооперативдерге, коллективдүү чарбаларга, “Кошчу”, “Батрак” деп аталынган жерди биргелешип иштетүү уюмдарына биригиши салттуу тамак- аштын комплексинде уруулук, аймактык өзгөчөлүктөрдүн жоюлушуна ыңгайлуу шарттарды түзгөн.

Изилденилген эки өрөөндүн айылдарында XX кылымдын 20-40-жылдарында кыргыздардын социалдык топторунун (кедейлер, кембагалдар, жатактар, малчылар, орто материалдык деңгээлдеги малчылар, дыйкандар, орто деңгээлдеги дыйкандар, жазууну окуй билген айыл кызматчылары, молдолор, эшендер, калпалар, байлар) арасында тамак-аштын курамдык бөлүктөрүндө айырмачылыктар байкалган. Малга бай кыргыз үй-бүлөлөрүндө буудайдын унунан жасалган майлуу токочтор, казанга бышырылган нандар, малдын майына бышырылган боорсоктор колдонулса, орто деңгээлдеги кыргыз үй-бүлөлөрүндө буудай менен арпанын ундарынан аралаштырылып жасалган калама, токоч, жупка колдонулган. Кедей кыргыз үй-бүлөлөрүндө арпанын, жүгөрүнүн ундарынан жасалган көмкөрмө токоч, чокко какта бышырылган нан, чабаты пайдаланылган.

50-жылдардын ортосунан кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-ашында социалдык мааниге ээ болгон айырмачылыктар жоюлуунун баскычына түшүп, 20-30-жылдардагы оокаттуу бай адамдар күнүмдүк тамак-ашында колдонушкан тамактар айылдык дыйкандардын басымдуу бөлүгүнө тиешелүү боло баштаган.

70-90-жылдарында Чүй жана Талас аймактарынын айыл жерлеринде өткөрүлгөн агро-техникалык, технологиялык жана турмуш-тиричилик багытындагы жаңылануулар кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасын байытууга ыңгайлуу шарттарды түздү. Изилденилген айылдарда мурунку мезгилдерге салыштырмалуу социалдык өзгөчөлүктөргө ээ болгон тамак-аштын түрлөрү (суюк кесме, плов, куурулган вермишель, куурулган балык, куурулган картошка, борш, манты, оромо ж.б.) жалпы элдин арасында тараган.

Изилдөө ишинин экинчи параграфында - “Маданий жана калк аралык жүрүмдөрдүн кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданиятына тийгизген таасири” каралган материалдар өз ичинен экиге бөлүнгөн. Биринчи бөлүгүндө маданий жүрүмдөрдүн кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданиятына тийгизген таасирлери чагылдырылган.

Совет бийлигинин алгачкы жылдарынан көчмөн жана жарым көчмөн кыргыз дыйкандарын жаңы өндүрүштүк мамилеге тартуу максатында бийлик органдары маданий багыттагы иштерин “Кызыл боз үйлөр”, тамга таануу, тракторду башкаруу боюнча үч айлык, алты айлык курстар аркылуу айыл жерлеринде жүргүзө баштаган. Отурукташууга өтүп жаткан түрдүү уруулардын (сарыбагыш, солто, кытай, кушчу, саруу, азык, кыпчак) мүчөлөрүнүн ортосунда маданий, анын ичинде тамак-аш байланыштары күч алган. Тамак-аш азыктарынын курамдык бөлүктөрү жана тамак-аштын түрлөрү боюнча бири-биринен айырмаланган уруулардын ортосундагы айырмачылыктар жоголуу жүрүмүнө туш болгон.

XX кылымдын 20-жылдарынын ортосунан тартып түздүктүү жана бөксө тоолуу аймактарда жайгашкан туруктуу айылдарда жашаган кыргыз атуулдарынын жалпы маданиятына, анын ичинен тамак-аш азыктарына шаарларга күндүзү барып, убактылуу курулуштарда, өнөр-жай цехтеринде иштешип, жумуштан кийин кайра өзүлөрүнүн туруктуу айылдарына кайтып келгендердин саны көбөйгөн. Шаарларда (Кемин, Токмок, Кант, Бишкек, Кара-Балта, Талас, Маймак) жашаган түрдүү улуттагы адамдар менен жумуш үстүндө аралашуусу, чарбалык, социалдык, маданий, үрп-адат, каада-салт жана башка тармактары боюнча аңгемелешүүлөрү жана шаарда жашаган калктарга тиешелүү жүрүм-турумдардын, өзүлөрүн алып жүрүүлөрдүн, руханий, материалдык байлыктардын таасирлери айылдардын жашоочуларында байкалган.

20-40-жылдарда кыргыз үй-бүлөлөрүнүн салттуу тамак-ашына өзүлөрүнө кошуна жайгашкан же чогуу бир эл жашоочу пунктта жашаган башка элдик же улуттук бирикмелердин тамак-ашынын же азык заттарынын таасири өтө төмөнкү деңгээлде байкалган.

Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилинде Чүй жана Талас өрөөндөрүнө Россиянын, Украинанын, Белоруссиянын жана Түндүк Кавказдын фронтко жакыныраак жайгашкан шаарларынан жеңил, жергиликтүү азыкты кайра иштетип чыгаруучу өнөр жайынын жана аларды иштетүүчү атуулдарынын көчүрүлүп келиши менен изилденилген аймактарда советтик атуулдук сезимдин жогорулашына, башка кошуна жашаган элдер менен түрдүү багыттагы (анын ичинде тамак-ашындагы) байланыштардын бекемделишине ыңгайлуу шарттар түзүлгөн.

Өткөн кылымдын 50-жылдарынын экинчи жарымынан тартып изилденилген айылдарда жашаган айылдык кыргыздардын арасында “шаар”, “шаардык маданият”, “шаардык тамак-аш” сыяктуу терминдер кененирээк тараган.

Кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятына дини бир түрк тилинде сүйлөгөн казактардын, татарлардын, башкырлардын таасирлери күчтүрөөк болгон.

Өткөн кылымдын 60-жылдарынан 90-жылдарына чейин ички улут

аралык мамилелердин Чүй жана Талас аймактарында чындалышы, кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасын кеңейткен. Ушул мезгилде азык-түлүктөрдүн курамы, каллориялуулугу, кубаты, түрлөрү, тамак ичүүнүн эрежеси, салттык тамактар менен жаңы тамактардын ортосундагы байланыштар чындалган.

XX кылымдын 60-90-жылдарында кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятында салттуу тамактар менен катар шаарларда жашаган башка элдердин, шаарлардагы тамак ичүүчү жайлардын тамактары жана тамак ичүүдөгү шаардык эрежелер кененирээк тараган.

Үчүнчү параграф "Кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданияты: тамактануу үлгүсү жана тамактануу системасы" деп аталынып, өз ичинен эки бөлүккө бөлүнгөн.

Параграфтын биринчи бөлүмүндө "модель" деген түшүнүккө төмөндөгүдөй аныктама берилди - "модель" деген сөздүн уңгусун тамак жасоого керектелүүчү муздак, ысык, суусундук, майдаланган данек багытындагы табыгый түрүндө жасалган чийки, бышпаган, куурулбаган, кайнатылбаган азыктардын курамдык үлгүсү.

XX кылымдын 20-60-жылдарында жарым көчмөнчүлүк багытындагы мал чарбачылыгы, анын ичинде кой чарбачылыгы менен кесип кылган Чүй аймагынын тоолуу айылдарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасында эт-сүт-дан, бөксө тоолуу айылдарында - сүт-эт-дан, түздүктүү аймактарында - дан-сүт-эт үлгүлөрү басымдуулук кылса, Талас өрөөнүнүн тоолуу айылдарында эт-сүт-дан, бөксө тоолуу жерлеринде - сүт-эт-дан, түздүктүү аймактарында - дан-сүт-эт үлгүлөрү негизги орунду ээлеген. Демек, изилденилген өрөөндөрдө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамактануу үлгүсү 1920-1960-жылдары курамдык компоненттери боюнча окшош болгон.

1960-1990-жылдарда Чүй аймагында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш үлгүсүндө жашылча-дан-эт багытындагы азыктар, ал эми Талас өрөөнүндө жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүндө дан-эт-жашылча багытындагы азыктар үстөмдүк кылган.

"Кыргыз үй-бүлөсүнүн тамактануу системасы: эт, сүт, дан, жашылча, жемиш багытындагы тамактары" деп аталынган экинчи бөлүктө Чүй жана Талас өрөөндөрүндө жашаган кыргыздардын материалдык байлыгынын ичинен эң туруктуусу жана узак мөөнөткө сакталганы тамак-аш маданияты экендиги далилденген.

Чүй жана Талас өрөөндөрүндө совет бийлиги орногон мезгилден тартып, колхоздоштуруу толугу менен жеңип чыккан мезгилге чейин кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамактануу системасында кыргыз айылдарынын бийик тоолуу, бөксө тоолуу жана түздүктүү аймактарда жайгашуусуна карабастан эт жана сүт багытындагы азык-түлүктөрдөн жасалган салттуу тамактар үстөмдүк кылган.

Чүйлүк жана таластык кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамактануу системасынын кийинки баскычы Улуу Ата Мекендик согуш башталган мезгилден 60-жылдардын башына чейинки убакытты өз кучагына алган. Бул мезгилде Чүй жана Талас аймактарынын айыл жерлеринде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятында унутулуп бара жаткан салттуу тамак-аштардын жандандыруулары байкалып, эт жана сүт багытындагы тамак-аштардын азайышы менен мүнөздөлүнүп, талкаланбаган (майдаланбаган) дан азыктары көбүрөөк колдонула баштаган.

Чүй жана Талас аймактарындагы изилденилген айылдарда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасында мурунку баскычтарга салыштырганда барандуу өзгөрүүлөр 1960-жылдардын ортосунан 1990-жылдардын башына чейин болуп өттү. Аталынган мезгилде тамак-ашка тиешелүү мезгилдик өзгөчөлүктөр толугу менен жоюлуп, эт жана камыр азыктары кошулган кээ бир ысык тамактарды (шалдама гүлчөтай, челпек гүлчөтай) жасоодо аймактык айырмачылыктар сакталган. Чүй өрөөнүнүн ири шаарларга (Бишкек, Токмок, Кара-Балта) жакын жайгашкан айылдарындагы кыргыз үй-бүлөлөрүнүн кээ бирлеринде союлган койдун этинен салттуу устукандарды чыгаруу тартиби жоюлуп бара жаткандыгы байкалат; изилденилген айылдарда кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасынын өнүгүүсүнө жаңы чарбалык багыттар (жемиш өстүрүүчүлүк, багбанчылык, балыкчылык, балчылык), шаарларда басымдуулук кылган тамактардын түрлөрү (куурулган балык, үй шартында тортторду жана кондитер азыктарын даярдоо) жана коңшулаш жашаган элдердин тамак-аш маданияты жетишеерлик деңгээлде таасирлерин тийгизген.

Илимий иштин төртүнчү бапы “Кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак ичүүсүнүн түрлөрү” деп аталынып, эки параграфка бөлүнгөн. Биринчи параграфы “Үй-бүлөлүк тамак ичүү жана анын Чүй жана Талас аймактарындагы салыштырма түрлөрү” деп аталынып, үй-бүлөлүк тамак ичүүнүн төмөндөгүдөй түрлөрү аныкталды: үй-бүлөнүн мүчөлөрү катышкан күнүмдүк үч маал тамак ичүү - эртең мененки тамак ичүү, түшкү тамак ичүү жана кечки тамак ичүү. Этносоциологиялык сурамжылоонун негизинде үй- бүлөлүк тамак ичүүдө салттуу тамактардын колдонулушу, кайсы мезгилден багбанчылыктын, жашылча өстүрүүчүлүктүн, үй канаттууларын багуунун, аарычылыктын, балыкчылыктын таралгандыгы тууралуу маалыматтар тастыкталды.

Илимий изилдөөнүн кийинки параграфында - “Коомдук тамак ичүү жана анын түрлөрү” Чүй жана Талас аймактарынын тоолуу, бөксө тоолуу жана түздүктүү кыштактарында совет мезгилиндеги коомдук тамак ичүүнүн түрлөрү- майрамдык тамак ичүү, тойлордо ичүүлчү тамак-аш, адамдын өмүрүнө байланышкан жаманчылыкта ичүүлчү тамак-аш (адам өлгөндө тамак ичүү, үчүлүк, жетилик, кырк ашын, жылдык ашын өткөрүүдөгү тамак ичүү), үй-бүлөлүк ырымдарда ичүүлчү тамак-аш (орто мектепти, атайын орто же жогорку окуу жайын аяктоо, он сегиз жашка чыгуу же атуул катары

паспорт алуу, армияга узатуу жана башкалар), салттуу ритуалдык үрп-адат тамак-ашы (бешик той, жентек той, тушоо кесүү, сүннөт той) аныкталып алардын жалпылыктарын, аймактык айырмачылыктарын, түзүлүшүнүн структуралык өзгөчөлүктөрүн ачып берүүгө аракеттер жасалды.

Изилдөө ишинин Корутундусунда совет мезгилиндеги (1917-1991- жж.) Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн айыл жерлеринде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн коомдук турмушу, маданияты, күнүмдүк жана көп эл катышкан салтанаттарда өткөрүлчү каада-салты, үрп-адаты, ырымдары өзгөрүүлөргө дуушар болгондугу даректүү этнографиялык жана этносоциологиялык маалыматтардын негизинде иш жүзүнө ашкандыгы көрсөтүлдү.

Аталынган фундаменталдык проблема кыргыз этнографиясында бүгүнкү күнгө чейин комплекстүү классикалык этнографиялык жана этносоциологиялык маалыматтардын негизинде илимий изилдөөнүн айланпасына түшкөн эмес.

Сунуш кылынган изилдөөдө совет мезгилиндеги Чүй жана Талас өрөөндөрүнүн аймактарынын деңиз деңгээлинен түрдүү бийиктикте жайгашкан айылдарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүүсү даректүү этнографиялык жана этносоциологиялык баяндамаларынын негизинде илимий талдоого алынды.

ЖЫЙЫНТЫКТАР:

Аткарылган илимий изилдөөдө төмөндөгүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1. Чүй жана Талас аймактарындагы кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-аш маданиятынын 20-40-жылдардагы өнүгүшүнө чарбалык, агрардык, социалдык жана маданий кайра жаңылануулерды жүргүзүүдө совет бийлиги тарабынан чыгарылган жоболор, көрсөтмөлөр кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак- аш маданиятынын өнүгүшүнө таасир берүүчү күч катары колдонулган;

2. агрардык мамилелердеги кайра жаңылануунун негизгиси коомдук чарбанын жаңы түрлөрүнүн - сугат дыйканчылыгынын, жашылча, жемиш өстүрүүчүлүктүн, багбанчылыктын пайда болушу менен жаңы аталыштагы жашылчалардын, өсүмдүктөрдүн кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак- ашында тараган;

3. 50-60-жылдардын арасында жүргүзүлгөн айыл-чарба реформалары Чүй жана Талас аймактарынын айыл жерлеринде жашашкан кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө ыңгайлуу шарттарды түзүп, анын курамындагы аймактык же урууулук айырмачылыктар, өзгөчөлүктөр жана тамак-аштын мезгилдик мүнөзү жоголуп, мамлекеттик азык-түлүк дүкөндөрүнөн сатылган азык заттары айыл тургундарынын арасына тарап, жаңы кабыл алынган тамак-аштардын тарашына ыңгайлуу шарттар түзүлгөн;

4.70-90-жылдардын аралыгында изилденилген аймактарда айыл чарба өндүрүшүнүн технологиясы татаалдап, айыл тургундарынын тамак-ашында жашылча, жемиш, түрдүү мөмөлөр басымдуу орунду ээлей баштаган;

5. чүйлүк жана таластык кыргыздардын тамак-аш системасынын 1960-1991-жылдардагы өнүгүүсүндө дан-сүт-эт-жашылча азыктары басымдуулук кылган;

6. кыргыз этнографиясында алгачкы жолу чүйлүк жана таластык кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги тамак-аш маданиятындагы үй-бүлөлүк тамак ичүү жана анын Чүй, Талас аймактарындагы салыштырма түрлөрү, коомдук тамак ичүү жана анын өзгөчөлүктөрү талдоого алынды;

7. коомдук тамак ичүүдө колдонулган тамак-азыктарынын түрлөрүн тастыкто максатында тоолуу аймактарда жайгашкан Кароол-Дөбө (Чүй өрөөнү), Көк-Сай (Талас өрөөнү) айылдарында XX кылымдын 30-40-жылдарында өткөрүлгөн "тойчук", 60-жылдардын аралыгында - "аскерге узатуу", бөксө тоолуу Бейшеке (Чүй өрөөнү), Бакайыр (Талас өрөөнү) айылдарында 50-жылдарда өткөрүлгөн "аш", 70-80-жылдарында - "тушоо кесүү", түздүктүү аймактарда жайгашкан Жаңы-Алыш (Чүй өрөөнү), Суулу-Маймак (Талас өрөөнү) айылдарында 40-жылдарынын ортосунда өткөрүлгөн "кара кагаз", 80-90-жылдарда - "сүннөт той" мааракелерине келген меймандарга берилген тамак азыктарын салыштыруу аркылуу эки өрөөндүн бири-биринен айырмаланган өзгөчөлүктөрү, жалпычылыктары (окшоштуктары) тастыкталды.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. Улуттук Илимдер Академиясынын Б.Джамгерчинов атындагы Тарых, археология жана этнология институтунун "Этнология жана археология" бөлүмүндө иштеген илимий кызматкерлердин республиканын аймактарына кыргыз элинин салттуу жана азыркы тамак-аш маданиятын изилдөө боюнча экспедицияларды уюштуруу;

2. жогорку жана атайын окуу жайларынын окуу программаларына кыргыздын салттык жана азыркы тамак-ашы тууралуу атайын тандоо курстарын киргизүү;

3. совет мезгилинде өкүм сүргөн айылдык кыргыздардын салттуу тамак-ашынын түрлөрүнүн өнүгүшүнө чек койбоо;

4. жети административдик облустук бөлүнүүлөргө дуушар болгон кыргыздардын салттуу жана азыркы тамак-ашы тууралуу фундаменталдык этнографиялык жана маданий таануучулук маанисиндеги изилдөө иштерин жүргүзүү;

5. массалык маалымат каражаттарында, радио уктурууда жана телевизордук берүүлөрдө аймактык тамак-аштын түрлөрүн жалпы окурмандарга жеткирүү үчүн кенен маалыматтарды жайылтуу.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ ТӨМӨНКҮ МАКАЛАЛАРДА ЧАГЫЛДЫРЫЛГАН:

1. Куттубекова, В.М. Традиционная система питания кыргызов и её классификация [Текст]/Куттубекова В.М.//Известия КГТУ им.И.Раззакова. -2007.-№11.-С.241-244.

2. Куттубекова, В.М “Тамак ичүү системасы” маданий таануу жана этнография илимдеринде (илимий теориялык багытта) [Текст]/Куттубекова В.М.//Кыргызстан тарыхынын маселелери. Илимий журнал.-2009.-№2.-80-84-бб.

3. Куттубекова, В.М Кыргыздардын совет мезгилиндеги үйдө тамак ичүү системасы [Текст]/Куттубекова В.М.//Кыргызстан тарыхынын маселелери. Илимий журнал.-2010.-№3.-117-125-бб.

4. Куттубекова, В.М Влияние номадизма на различные компоненты традиционной материальной культуры кыргызов [Текст]/Куттубекова В.М.// Известия вузов .-2013. -№3 .-С.190-192.

5. Куттубекова, В.М. Общая характеристика культуры жизнеобеспечения кыргызов [Текст]/Куттубекова В.М.//Известия вузов Кыргызстана. -2015. -№4. -С.142-144.

6. Куттубекова, В.М. Проблемы изучения системы питания кыргызов Таласской долины в советское время (на основе этносоциологических исследований) [Текст]/Куттубекова В.М.//Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.-2015.-№3.-С.169-172.

7. Куттубекова, В.М. Гостевая трапеза сельских кыргызов в советское время//Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история [Текст]/Куттубекова В.М.//Сборник статей по материалам ЬУ1 Международной научно-практической конференции.-Новосибирск,2015.-№12 (52).-С.49-57.

8. Куттубекова, В.М Социально-экономические аспекты этнокультурных процессов в среде кыргызского сельского населения в 20-40е годы XX века (на примере Чуйской и Таласской долин) [Текст]/ Куттубекова В.М.//Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана.- 2016.-№5.-С.152-155.

9. Куттубекова, В.М. Особенности системы питания кыргызов Чуйской долины в 20-40-е годы XX века [Текст]/Куттубекова В.М.//Проблемы современной науки и образования. Научно-методический журнал.-Иваново, 2016.-№21 (63).-С.42-46.

10. Куттубекова, В.М. Особенности питания кыргызской сельской семьи Чуйской и Таласской долин в 20-40-е годы XX века (на материалах этносоциологического исследования) [Текст]/Куттубекова В.М.//Социология и общество: социальное неравенство и социальная справедливость. Материалы V Всероссийского социологического конгресса.-Секция №24.-Екатеринбург,2016.-С.7186-7197.

11. Куттубекова, В.М. Влияние урабанизационных процессов на изменение культуры питания кыргызской сельской семьи, проживающих на территории Чуйской и Таласской долин в советское время [Текст]/

Куттубекова В.М.//Современные гуманитарные исследования.-М.,2017.-№°4 (77).-С.8-23.

12. Куттубекова, В.М. Талас жана Чүй өрөөндөрүндө XX кылымдын 20-40-жылдарында кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө демографиялык процесстердин тийгизген таасири [Текст]/ Куттубекова В. М., Өмүрбеков Ч.К.//Известия вузов.-2018.-№1.-С.156-159.

13. Куттубекова, В.М. Талас жана Чүй өрөөндөрүндө XX кылымдын 60-90-жылдарында айылда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш маданиятынын өнүгүшүнө демографиялык процесстердин тийгизген таасири) [Текст]/Куттубекова В.М., Өмүрбеков Ч.К.//Вестник Кыргызстана.- 2018.-№1.-С.29-33.

Куттубекова Венера Мамбеталиевнанын **“Түндүк жана түндүк-батыш Кыргызстанда жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет доорундагы тамак-аш системасы (этнографиялык жана этносоциологиялык материалдардын негизинде)”** аттуу 07.00.07 - этнография, этнология, антропология адистиги боюнча тарых илиминин кандидаты окумуштуулук даражасына талаптанып жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: совет бийлиги, кочмон чарбалар, агрардык, социалдык кайра жаңылануулар, уруулук, калк аралык байланыштар, тамак- аш, тамак-аш азыктары, салттуу тамак-аш, башка элдин тамак-ашы, шаардын тамак-ашы, тамак-аш маданияты, тамак-аш системасы, тамактануу үлгүсү, тамактануу эрежеси.

Диссертациянын негизги максаты - Чүй жана Талас аймактарынын айыл жерлеринде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги тамак-аш системасын этнографиялык баяндамалардын жана этносоциологиялык сурамжылоонун негизинде илимий айланпага алуу.

Изилдөөнүн объектисин Кемин районунун Кароол-Добо, Бейшеке, Жацы-Алыш, Кара-Буура районунун Кок-Сай, Бакайыр, Суулу-Маймак айылдарында жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн тамак-аш системасы түздү.

Изилдөөнүн предметин тамак-аш азыктарынын курамы, тамактануу системасы, тамактануу үлгүсү, тамактануу эрежеси, салттуу тамактардын сакталыш баскычы, башка элдердин тамактарынын пайда болушу жана тарашы түздү.

Изилдөөнүн теориялык-методологиялык негизин байкоо, аңгемелешүү, суроо-жооп иретинде баяндамаларды жүргүзүү, сапаттык, сандык, тарыхый айкындык мамиледе талдоо жүргүзүү жана этнографиялык этносоциологиялык сурап иликтөө ыкмалары түздү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Сунушталынган изилдөөдө кыргыз этнографиясында алгачкы жолу Чүй жана Талас аймактарынын айыл жерлеринде жашаган кыргыз үй-бүлөлөрүнүн совет мезгилиндеги тамак-аш системасы этнографиялык жана этносоциологиялык маалыматтардын негизинде илимий талдоого алынды.

Изилдөөнүн илимий-теориялык жана практикалык мааниси. Эмгекте чагылдырылган баяндамаларды жана жыйынтыктарды илимий ишканалардын изилдөөчүлөрү, аспиранттары этнография, этносоциология жана маданият таануу тармактарындагы изилдөөлөрүндө, мектептер менен жогорку окуу жайларында «Мекен таануу», «Ата Мекендин тарыхы», «Адеп», «Кыргыз элинин маданияты», «Кыргыз таануу», «Кыргыз этнографиясы» сабактарын өтүүдө окуу материалы катары, ошондой эле тамак-аш адистиктерин даярдаган орто жана жогорку окуу жайларында кыргыз тамак-аш маданияты менен байланышкан атайы курстарды окутууда жана окуу-методикалык усулдарды, лекцияларды даярдоо иштеринде пайдаланса болот.

Р Е З Ю М Е

диссертации Куттубековой Венеры Мамбеталиевны на тему:
“Система питания кыргызских сельских семей, проживающих в в северном и северо-западном Кыргызстане в годы советской власти (на основе этнографических и этносоциологических материалов)” на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 - этнография, этнология и антропология

Ключевые слова: советская власть, кочевые хозяйства, аграрные, социальные преобразования, родовые, межэтнические связи, пиита, пищевые продукты, традиционная пища, пища других народов, городская пища, культура питания, система питания, модель питания, этикет питания.

Основная задача диссертации - исследование системы питания кыргызских сельских семей Чуйской и Таласской долин в советское время на основе собранных этнографических и этносоциологических материалов.

Объектом исследования являлась система питания кыргызских сельских семей, проживающих в селениях Кароол-Добе,Бейшеке, Джаны-Алыш Кеминского района, Кок-Сай, Бакайыр, Суулу-Маймак Кара-Бууринского района.

Предмет исследования являлись культура питания, система питания, модель питания, этикет питания, состав продуктов питания, степень сохраненности традиционной пищи, появление и распространение инонациональной пищи.

Теоретико-методологической основой исследования послужили беседа с сельскими информаторами, наблюдение, интервью, анкетный опрос, качественный, количественный, четкий конкретный исторический анализ собранных полевых этнографических и этносоциологических материалов.

Научная новизна исследования заключается в том, что в предлагаемом исследовании впервые в этнографической и этносоциологической науке Кыргызстана анализируется система питания кыргызской сельских семей Чуйской и Таласской долин в советское время.

Научно-теоретическая и практическая значимость исследования. Отраженные в работе материалы и итоги могут быть использованы в исследованиях научных работников, аспирантов, при проведении тем в средних общеобразовательных школах и высших учебных заведениях, учебных дисциплин «Родиноведение», «Отечественная история», «Адеп», «Культура кыргызского народа», «Кыргызоведение», «Этнография кыргызов» в качестве учебного материала. Кроме этого материалы и итоги предлагаемого исследования могут использоваться при подготовке специалистов кулинаров и работников общественного питания в средне - специальных и высших учебных заведениях при подготовке специального курса, связанного с культурой питания кыргызов, а так же при подготовке учебно-методических пособий, лекций.

SUMMARY

о к йезеагсЬ Т11е818 окКийиЪекоуа Уепега МатЪеШНеупа оп Шете:

«]Чи1тШоп 8\ч(ет ок Куг§уг гига1 катШеч т Ше МогШегп апй \огЙı- Куг§у28ıап йигт§ Ше 8оу1е1 репой (Ьа8ей оп еШпо§гарЫс апй еШпо- 80Сю1о§1са1 таШпаЬ)» ког Ше йе§гее ок СапШйаШ ок Н18Шпса1 Зсаепсе ок 8рес1аИу 07.00.07 - еЙто^гарЬу, еШпо1о§у апй апШгоро1о§у

Кеу \УОГЙ8: 8оу1е1: репой, потай есопоту, а^лсиИша!, 80С1а1 Йапзкогтайош, 1пЪа1 апй тШг-еШтс ге1айоп8, тйпйоп, коой ргойис1:8, 1гайШопа1 коой, коой ок оШег паОопз, сйу коой, коой сиИше, пийШоп 8у8Шт, тйпйоп тойе1, тйпйоп ейдиейе.

ТЬе таш 1а8к ок Ше Ше8ı8 18 гезеагсЬ ок Ше тйпйоп 8у8{ет ок Куг§уг тга1 катШез о к С1ип апй Та1а8 уа11еу8 йипп§ Ше 8оу1е1: Шпе Ьазей оп §аШегей еЙто§гарЫс апй еШпо-8оеюı1о£1са1 таШпаВ.

ТЬе оЬ]ес1 ок Ше ге8еагсЬ ı8 Ше пШпйоп 8у8{ет окКуг^уг тга1 катШез т Ше уШа§е8 Кагоо1-ОоЬе, ВеузЬеке, ОгЬапу-А^зЬ окКетт ШзШск Кок-8ар Вака1уг, 8ии1и-Маутак окКага-Виипзку Шзййск

ТЬе 8иЬ]ес1 ок Ше ге8еагсЬ ı8 **пийШоп сикиге, тйпйоп 8у8{ет, пийШоп тойе1, пийШоп ейдиейе, коой сотрозШоп, йе§гее ок ргезегуаОоп о к 1гайШопа1 коой, арреагапсе апй ШзййЪийоп ок поп-пайопа1 коой.**

ТЬе Шеогейса1 апй теШойо1о§1са1 Ьа8ı8 ок Ше ге8еагсЬ 18 а сопуегзаОоп мШ тга1 ткогтегз, оЬзегуайоп, тШпйеш, диезйоппапе, диаШайуе, диапШайуе, с1еаг сопсгеШ Ы8Шпса1 апа1у818 ок Ше соПесШй еЙто§гарЫс апй еШпо8оеюı1о£1са1 йе1й таШпаЕ.

ТЬе 8с1еп1Шс поуеИу ок Ше ге8еагсЬ 18 т Ше кас{ кЬак т ЙП8 ргорозей гезеагсЬ тШШоп 8у8{ет ок Ше Куг§уг тга1 кагтйез о к Ше С кип апй Та1а8 уа11еу8 йипп§ Ше 8оу1ек репой 18 апа1угей ког Ше йгзк йте т Ше еЙто§гарЫс апй еЙто80С1о1о§1са1 8С1епее окКуг§у28Шп.

8с1епййс апй Шеогейса1 апй ргасйса1 8ı§тйсапсе ок Ше гезеагсЬ. ТЬе такепаЕ гейескей т ЙП8 \үогк апй Ше гезикз сап Ье изей т Ше гезеагсЬ ок гезеагсЬегз, розШгайииаШ зШйепВ, а8 ШасЫп§ таШг1а1 лүЫ1е сопйисйп§ ок Ше ко11ошп§ Йı8СıрНпе8: “Ноте1апй 8ШЙıе8”, “Ыа0опа1 ШзШгу”, “Айер”, “СиЙиге ок Ше Куг§уг Реор1е”, “ЕЙто^гарЬу ок Ше Куг§уг” а! зесопйагу зсЬоой апй итуегзШез. 1п аййШоп, Ше таШпаВ апй Ше гезийз ок Ше ргорозей гезеагсЬ сап Ье изей ıп ргерапп§ а 8рес1а1 соигзе ге1акей Ш Ше Куг§уг коой сийиге Ш йа1п сиНпагу 8рес1аЙ81:8 апй саШг1п§ \үогкегз ıп зесопйагу 8рес1а1 апй Ы§йег ейисайопа! ıП8ЙШЙОП8 а8 \үе11 а8 ıп ргерапп§ йа1тп§ ШШпаВ апй 1есШге8.